

MTA-SZTE-ELTE
HISTORY OF GLOBALIZATION
RESEARCH GROUP

7

HistGlob

WORKING PAPER

TOMKA BÉLA

Szocialista globalizáció Kelet-Közép-Európában

A kutatás új irányai és hiányai

2022

HistGlob

WORKING PAPER

Az MTA-SZTE-ELTE Globalizációtörténeti Kutatócsoport kiadványa

Szerkesztők: Kalmár Melinda, Simonkay Márton és Tomka Béla

HU ISSN 2732-172X

Kiadó: SZTE Jelenkortörténeti Tanszék

H-6722 Szeged, Egyetem utca 2.

jelenkor.bibl.u-szeged.hu

E-mail: toriroda@hist.u-szeged.hu

Telefon: +36 62 544 464

Felelős kiadó: Tomka Béla

A forrás megadásával idézhető, másolható és terjeszthető.

A kiadvány javasolt idézési módja:

Tomka Béla: *Szocialista globalizáció Kelet-Közép-Európában. A kutatás új irányjai és hiányai.* (HistGlob Working Paper, 7.) Szeged: MTA-SZTE-ELTE Globalizációtörténeti Kutatócsoport, 2022. 3–21.

globtort.bibl.u-szeged.hu

MTA-SZTE-ELTE
HISTORY OF GLOBALIZATION
RESEARCH GROUP

TOMKA BÉLA

Szocialista globalizáció Kelet-Közép-Európában

A kutatás új irányai és hiányai

Összefoglaló

A kelet-közép-európai és tágabban a kelet-európai államszocialista országok globalizációjáról kialakított hagyományos elképzelések sokáig a régió elszigeteltségét hangsúlyozták. A széles körben elterjedt értelmezéseket az utóbbi években számos vizsgálat alapos revízió alá vette. Ezek eredményei szerint Kelet-Európa jóval globalizáltabb volt a második világháború utáni mintegy négy évtizedben, mint azt korábban vélték. A kutatások különösen az alábbi területeken kínálnak markánsan új interpretációkat: a globalizáció dinamikája Kelet-Európában, ezen belül Kelet-Közép-Európában 1945 és 1989 között; a régió globalizációjának szerkezeti sajátosságai az államszocialista időszakban; továbbá a rendszerváltozások szerepe és jelentősége a térség globalizációjának folyamatában. A korábbi szakirodalom kritikája több tekintetben indokolt, ugyanakkor az újabb értelmezések sem mentesek a szelektivitástól, és a szerzők gyakran túlinterpretálják eredményeiket. A tanulmány különösen problematikusnak tartja az „alternatív globalizáció” fogalmát és 1989 „deglobalizációs pillanatként” való értelmezését, azaz a rendszerváltások jelentőségének figyelmen kívül hagyását a kelet-európai globalizációs folyamatban.

Kulcsszavak

Kelet-Európa, Kelet-Közép-Európa, 20. század, globalizáció, államszocializmus

A tanulmány az MTA-SZTE-ELTE Globalizációtörténeti Kutatócsoport (a projekt száma: 0322107) és a Szegedi Tudományegyetem Interdiszciplináris Kutatásfejlesztési és Innovációs Kiválósági Központ (IKIKK) Humán és Társadalomtudományi Klaszterének IKT és Társadalmi Kihívások Kompetenciaközpontja támogatásával készült).

A kelet-közép-európai államszocialista országok történetére vonatkozó kutatások főárama hosszú ideig a régió világgazdaságtól való elszigeteltségét hangsúlyozta.¹ E munkák bemutatták, hogy az izolálódás részben szándékos volt, részben pedig a tervgazdasági rendszer következményeként alakult ki, amely számára a külső világ a maga ellenőrizhetetlenségével leginkább nehézségek okozójaként jelent meg.² Teljes autarkia természetesen nem valósult meg, de az önellátás különösen az 1950-as években fontos célnak számított, s az ilyen törekvések később is megfigyelhetőek.³ A KGST ugyan igyekezett ezt a nemzeti keretknél magasabb szintre emelni és a keleti blokk egészében elérni, de politikája felemás eredménnyel járt: egyrészt részleges maradt főként a tagországok ellenállása és a központilag irányított gazdaságok rugalmatlansága miatt, másrészt a mégis beindult, a KGST-országok önellátását célzó projektek alacsony hatékonysággal működtek.⁴ Az államszocialista országok elszigeteltségét fokozta, hogy nemzetközi kereskedelmüket egyes területeken a kapitalista országok – különösen az Egyesült Államok – politikai intervenciói is nehezítették.⁵ Ennek eklatáns példája

¹ André Steiner: The Globalisation Process and the Eastern Bloc Countries in the 1970s and 1980s. *European Review of History*, vol. 21 (2014), no. 2, 165–181. <https://doi.org/10.1080/13507486.2014.888704>.

² Tomasz Mickiewicz: *Economics of Institutional Change: Central and Eastern Europe Revisited*. Houndmills: Palgrave Macmillan, 2010. 20. <https://doi.org/10.1057/9780230291287>.

³ Ivan T. Berend: *Central and Eastern Europe, 1944–1993: Detour from the Periphery to the Periphery*. Cambridge – New York: Cambridge University Press, 1996. 82. <https://doi.org/10.1017/cbo9780511581748>; Adam Broner: The Degree of Autarky in Centrally Planned Economies. *Kyklos*, vol. 29 (1976), no. 3, January, 478–494. <https://doi.org/10.1111/j.1467-6435.1976.tb01985.x>; Josef C. Brada – Edward A. Hewett: Autarky in Centrally Planned Economies: A Comment. *Kyklos*, vol. 31 (1978), no. 1, February, 93–96. <https://doi.org/10.1111/j.1467-6435.1978.tb00550.x>; János Kornai: *Economics of Shortage*. Amsterdam – New York: North Holland, 1980.; Jozef M. van Brabant: *Bilateralism and Structural Bilateralism in Intra-CMEA Trade*. Rotterdam: Rotterdam University Press, 1973.

⁴ André Steiner: The Council of Mutual Economic Assistance – An Example of Failed Economic Integration? *Geschichte und Gesellschaft*, Jg. 39 (2013), 240–258. <https://doi.org/10.13109/gege.2013.39.2.240>; Jerzy Łazor – Wojciech Morawski: Autarkic Tendencies in the Council for Mutual Economic Assistance. In: Wilfried Loth – Nicolae Păun (eds.): *Disintegration and Integration in East-Central Europe, 1919-post-1989*. Baden-Baden: Nomos, 2014. 134–146. https://doi.org/10.5771/9783845254227_134.

⁵ A következőkben a szocialista és az államszocialista jelzőket szinonimaként használok a második világháború utáni kelet-európai és kelet-közép-európai

a *Coordinating Committee on Multilateral Export Controls* (CoCom) létrehozása 1949-ben az Egyesült Államok és 14 másik ország által, amely a stratégiaileg fontos és a katonailag alkalmazható termékek és technológiák kommunista országokba irányuló exportját kívánta gátolni.⁶

A befelé fordulást, az elzártságot azonban nem csak gazdasági téren emelte ki a mainstream irodalom. A nyugati országokból származó gondolatok, információk és kulturális termékek beáramlásának korlátozását szintén az államszocialista rezsimek fontos sajátosságának tekintették.⁷ A szabad mozgás akadályozása pedig egyenesen a rezsimek emblemikus jellemzőjének számított és számít, amint azt a vasfüggöny és a berlini fal ábrázolása mutatja a régióra, illetve a korszakra vonatkozó tanulmányokban, újságcikkekben vagy éppen filmekben.⁸

Léteztek eltérő hangsúlyokat alkalmazó interpretációk is, amelyek azonban nem váltak annyira elfogadottá, mint a jelzett ábrázolások. Közülük – belső koherenciája és népszerűsége folytán – kiemelkedett a világrendszerelmélet.⁹ De ennek képviselői sem kérdőjelezték meg alapjaiban azt, hogy a kelet-közép-európai államszocialista országok „félperifériás” helyzete együtt járt a centrumtól való kulturális és politikai elszigetelődéssel.¹⁰

országokra és társadalmakra vonatkozóan, annak megfelelően, hogy a tanulmányban idézett szakirodalom sem egységes ebben a tekintetben.

⁶ Michael Mastanduno: *Economic Containment: Cocom and the Politics of East-West Trade*. Ithaca, N.Y.: Cornell University Press, 1992.; James K. Libbey: *CoCom, Comecon, and the Economic Cold War*. *Russian History*, vol. 37 (2010), no. 2, 133–152. <https://doi.org/10.1163/187633110x494661>.

⁷ Lásd pl.: Sarah Marks – Mat Savelli: *Communist Europe and Transnational Psychiatry*. In: Sarah Marks – Mat Savelli (eds.): *Psychiatry in Communist Europe*. Houndmills: Palgrave Macmillan, 2015. 1–26. https://doi.org/10.1007/978-1-137-49092-6_1.

⁸ Wolfgang Hofmann: *West Berlin – the isolated city in the twentieth century*. *Journal of Contemporary History*, vol. 4 (1969), no. 3, 77–93. <https://doi.org/10.1177/002200946900400305>.

⁹ Immanuel Wallerstein: *The Modern World-System I: Capitalist Agriculture and the Origins of the European World-Economy in the Sixteenth Century*. Berkeley/Los Angeles/London: University of California Press, 2011. <https://doi.org/10.1525/9780520948570>.

¹⁰ A paradigma alkalmazása szűkebben a kelet-közép-európai régióra vonatkozóan: Manuela Boatcă: *Semiperipheries in the World-System. Reflecting Eastern European and Latin American Experiences*. *Journal of World-Systems Research*, vol. 12 (2006),

A széles körben elterjedt értelmezést az utóbbi években megjelent számos nagy hatású munka megkérdőjelezte.¹¹ A fordulatot erősítette, hogy a kelet-európai és ezen belül a kelet-közép-európai államszocialista országok globalizációja iránti tudományos érdeklődés erősen megnövekedett az utóbbi évtizedben.¹² A témáról nem csupán fontos tanulmányok, hanem átfogó ábrázolások is születtek, s így ma már meglepő módon több szempontból – különösen a nem

321–346. <https://doi.org/10.5195/jwsr.2006.362>; József Böröcz: Dual Dependency and Property Vacuum: Social Change on the State Socialist Semiperiphery. *Theory and Society*, vol. 1 (1992), 77–104. <https://doi.org/10.1007/bf00993463>.

¹¹ A legfontosabb példák: Besnik Pula: *Globalization under and after Socialism: The Evolution of Transnational Capital in Central and Eastern Europe*. Stanford, CA: Stanford University Press, 2018. <https://doi.org/10.11126/stanford/9781503605138.001.0001>; James Mark – Bogdan C. Iacob – Tobias Rupprecht – Ljubica Spaskovska: *1989: A Global History of Eastern Europe*. Cambridge: Cambridge University Press, 2019. <https://doi.org/10.1017/9781108576703>; James Mark – Artemy M. Kalinovsky – Steffi Mahrung (eds.): *Alternative Globalizations: Eastern Europe and the Postcolonial World*. Bloomington: University of Indiana Press, 2020. <https://doi.org/10.2307/j.ctvx8b7ph>; James Mark – Paul Betts (eds.): *Socialism Goes Global: the Soviet Union and Eastern Europe in the Age of Decolonization*. Oxford: Oxford University Press, 2022. <https://doi.org/10.1093/oso/9780192848857.001.0001>; további releváns munkák: Ulf Engel – Frank Hadler – Matthias Middell (eds.): *1989 in a Global Perspective*. Leipzig: Leipzig University Press, 2015.; George Lawson – Chris Armbruster – Michael Cox (eds.): *The Global 1989: Continuity and Change in World Politics*. Cambridge: Cambridge University Press, 2010. <https://doi.org/10.1017/cbo9780511778544>; Anna Calori – Anne-Kristin Hartmetz – Bence Kocsev – Jan Zofka (eds.): *Between East and South: Spaces of Interaction in the Globalizing Economy of the Cold War*. Berlin: De Gruyter Oldenbourg, 2019. <https://doi.org/10.1515/9783110646030>; James Mark – Tobias Rupprecht: The Socialist World in Global History: From Absentee to Victim to Co-Producer. In: Matthias Middell (ed.): *The Practice of Global History: European Perspectives*. London: Bloomsbury, 2019. 81–113. <https://doi.org/10.5040/9781474292184.ch-004>.

¹² A már említett munkák mellett lásd pl.: Philip E. Muehlenbeck: *Czechoslovakia in Africa, 1945–1968*. Basingstoke – New York: Palgrave MacMillan, 2015. <https://doi.org/10.1007/978-1-137-56666-9>; Philip E. Muehlenbeck – Natalia Telepneva (eds.): *Warsaw Pact Intervention in the Third World: Aid and Influence in the Cold War*. London: I.B. Tauris, 2019. <https://doi.org/10.5040/9781350989696>; Łukasz Stanek: *Architecture in Global Socialism: Eastern Europe, West Africa, and the Middle East in the Cold War*. Princeton, NJ: Princeton University Press, 2020. <https://doi.org/10.1515/9780691194554>; Theodora Dragostinova: *The Cold War from the Margins. A Small Socialist State on the Global Cultural Scene*. Ithaca: Cornell University Press, 2021. <https://doi.org/10.1515/9781501755576>; Małgorzata Mazurek: Polish Economists in Nehru's India: Making Science for the Third World in an Era of De-Stalinization and Decolonization. *Slavic Review*, vol. 77 (2018), no. 3, 588–610. <https://doi.org/10.1017/slr.2018.201>.

gazdasági vonatkozásokat illetően – jobban kutatott témának számít, mint a régió 1989 utáni globalizációja.¹³

A nagyobb figyelem annyiban mindenképpen indokoltnak tekinthető, hogy a korábbi, az elszigeteltséget egyoldalúan hangsúlyozó interpretációk finomításra szorulnak.¹⁴ Ugyanakkor a hangsúlyok eltolódásának vannak szubjektív, tudományon belüli okai is: a Kelet-Közép-Európa története iránti érdeklődés egyértelműen csökkent a nemzetközi tudományban az ezredforduló után, így a régió szakértői számára a globalizáció kelet-közép-európai megjelenési formáinak tanulmányozása s ezzel egy aktuális, fontos és népszerű kutatási irányzathoz való kapcsolódás valamelyest lehetőséget teremthet az említett negatív trend ellensúlyozására.

A következőkben bemutatjuk az utóbbi évek legfontosabb kutatási eredményeit. Ezek azért is számot tarthatnak figyelmünkre,

¹³ Az 1989 utáni időszak kelet-közép-európai globalizációjának főként gazdasági vonatkozásairól születtek átfogó tanulmányok: Jan Drahokoupil: *Globalization and the State in Central and Eastern Europe: The Politics of Foreign Direct Investment*. London – New York: Routledge, 2009. <https://doi.org/10.4324/9780203892084>; Hilary Appel: *Tax Politics in Eastern Europe: Globalization, Regional Integration, and the Democratic Compromise*. Ann Arbor: University of Michigan Press, 2011. <https://doi.org/10.3998/mpub.2101103>; Tadeusz Kowalski: *Globalization and Transformation in Central European Countries: The Case of Poland*. Poznan: Poznan University of Economics, 2013.; Petr Pavlínek: Foreign Direct Investment and the Development of the Automotive Industry in Central and Eastern Europe. In: Petr Pavlínek (ed.): *Dependent Growth: Foreign Investment and the Development of the Automotive Industry in East-Central Europe*. Cham: Springer, 2012. 1–46. https://doi.org/10.1007/978-3-319-53955-3_1; Jan Hagemeyer – Jakub Mučák: *Unraveling the Economic Performance of the CEEC Countries: The Role of Exports and Global Value Chains*. NBP Working Paper No. 283. Warszawa: Narodowy Bank Polski, 2018.

¹⁴ Magyar szerzők néhány fontos munkája: Péter Bencsik: *Border Regimes in Twentieth Century Europe*. Abingdon: Routledge, 2022. <https://doi.org/10.4324/9781003295259>; Zsombor Bódy: *Opening up to the “Third World” or Taking a Detour to the “West”? The Hungarian Presence in Algeria from the 1960s to the 1980s*. (HistGlob Working Paper 4.) Szeged: MTA-SZTE-ELTE History of Globalization Research Group, 2021.; Kalmár Melinda: *Korporatív, szovjet, hibrid: egy formáció metamorfózisa*. Budapest: Osiris, 2021.; Kalmár Melinda: *Globalizációpercepciók: Szovjet típusú modellek és a „technológiai racionalitás”*. (HistGlob Working Paper 3.) Szeged: MTA-SZTE-ELTE Globalizációtörténeti Kutatócsoport, 2021.; Zoltán Ginelli: Hungarian Experts in Nkrumah’s Ghana. Decolonization and Semiperipheral Postcoloniality in Socialist Hungary. In: Eszter Szakács (ed.): *Refractions of Socialist Solidarity*. Mezosfera, Issue No 5. Budapest: tranzit.hu, 2018. <http://mezosfera.org/hungarian-experts-in-nkrumahs-ghana/>.

mert messzemenő következményekkel járnak a kelet-közép-európai államszocialista országokban zajló globalizáció interpretációjára nézve, sőt, a régió tágabb politika- és társadalomtörténetének értelmezésére vonatkozóan is. A kutatások áttekintése után értékeljük azt, hogy az újabb szakirodalom milyen mértékben járul hozzá a régió globalizációjának eddigénél alaposabb megismeréséhez.

A közelmúltban zajlott kutatások különösen az alábbi területeken kínálnak markánsan új interpretációkat:

- 1) a globalizáció dinamikája Kelet-Európában, ezen belül Kelet-Közép-Európában 1945 és 1989 között;
- 2) a régió globalizációjának szerkezeti sajátosságai az államszocialista időszakban; továbbá
- 3) a rendszerváltozások szerepe és jelentősége a térség globalizációjának folyamatában.

1) Miközben a kelet-közép-európai államszocialista országok történetének elbeszélése hagyományosan nagy hangsúlyt fektet a rezsimek zártságának ábrázolására, egyszersmind fontos témája e rendszerek átalakulása is. Eközben általában határozottan megkülönbözteti a rezsimek kezdeti, sztálinista szakaszát s az ezt követő időszakot. A sztálinista periódusban gyorsan kiépült az elnyomó politikai rendszer és a gazdaság központi irányítása, amely aztán a következő évtizedekben is megőrizte számos alapvető jellemzőjét, de mégis erodálódott, átalakult. A folyamat sokoldalú leírása megtalálható Kornai János nagy elismeréssel övezett munkájában, amely bemutatja a klasszikus szocialista rendszert, illetve annak reformjait, liberalizációját, vagyis az attól való távolodást.¹⁵ Eközben az átalakulás sehol nem volt egyenes vonalú. Például Csehszlovákiában 1968 után egyértelmű és tartós visszarendeződés következett be, míg Magyarország esetében az 1960-as évektől csak kisebb megszakítások láthatók a központilag irányított gazdaság eróziója és a liberalizáció folyamatában. Lengyelország a gyakori irányváltásokkal tűnik ki. Az irodalom nagy része ehhez hasonlóan ábrázolja a kelet-közép-

¹⁵ János Kornai: *The Socialist System: The Political Economy of Communism*. Princeton: Princeton University Press, 1992. <https://doi.org/10.1515/9780691228020>.

európai államszocialista rezsimek transznacionális kapcsolatainak dinamikáját is.¹⁶

A kelet-európai – és ezen belül a kelet-közép-európai – globalizációval foglalkozó szakirodalom jelentős vonulata az utóbbi években az ilyen módon rögzült kép átfogó felülvizsgálatára törekszik. Ezekben a – nem teljesen előzmény nélküli – revizionista szemléletű munkákban a régió globalizációjának dinamikája eltér attól, ahogyan azt a korábbi kutatások többsége ábrázolta.¹⁷ E tanulmányokban az rajzolódik ki, hogy a kelet-közép-európai régió 1945 utáni globalizációja egyrészt jóval erőteljesebb volt az eddig széles körben feltételezettnél, másrészt annak időbeli alakulása is sajátos mintát követett. Az egyik gyűjteményes kötet – amint a címe is jelzi – egyenesen alternatív globalizációként interpretálja a régióban végbement folyamatot, vagyis a több, egymás mellett futó globalizáció egyikeként – különösen pedig a nyugati vezetésű globalizációs folyamat alternatívájaként – mutatja be azt. Mint a szerkesztők írják: „A nyugati kapitalizmusnak a globalizáció egyetlen motorjaként való felfogása torz képet hagyott maga után a szocialista és a posztkoloniális államokról, mint amelyek befelé forduló, elszigetelt, a globális trendektől elzárt entitások voltak az 1980-as és 1990-es évek kapitalista fordulatáig.”¹⁸ A kötet afelől sem hagy kétséget, hogy a térség nemzetközi beágyazottsága a Szovjetunió és más államszocialista államok tudatos politikájának eredménye volt, továbbá magas szintet ért el:

¹⁶ Ivan T. Berend: *From the Soviet Bloc to the European Union: The Economic and Social Transformation of Central and Eastern Europe since 1973*. Cambridge: Cambridge University Press, 2009. 6–49. <https://doi.org/10.1017/cbo9780511806995>; Angela Romano: Conclusive Remarks: Tourism Across a Porous Curtain. In: Sune Bechmann Pedersen – Christian Noack (eds.): *Tourism and Travel during the Cold War: Negotiating Tourist Experiences across the Iron Curtain*. Abingdon – New York: Routledge, 2019. 190–206. <https://doi.org/10.4324/9780429201127-11>.

¹⁷ Korábbi hasonló szemléletű munkára lásd: Oscar Sanchez-Sibony: *Red Globalization: the Political Economy of the Soviet Cold War from Stalin to Khrushchev*. Cambridge: Cambridge University Press, 2005. <https://doi.org/10.1017/cbo9781139628778>. A harmadik világ szovjetek általi 1955 utáni újrafelfedezésére lásd: Odd Arne Westad: *The Global Cold War: Third World Interventions and the Making of Our Times*. Cambridge: Cambridge University Press, 2007. <https://doi.org/10.1017/cbo9780511817991>.

¹⁸ James Mark – Artemy M. Kalinovsky – Steffi Mahrung: Introduction. In: Mark–Kalinovsky–Mahrung (eds.): *Alternative Globalizations*, 2. Hasonló véleményre lásd: Mark–Iacob–Rupprecht–Spaskovska: *1989: A Global History of Eastern Europe*, 7.

„[a]z alternatív globalizációs projekt elindítására tett kísérlet több mint egy évtizeddel a második világháború után éledt újjá. Ennek eredményeképpen az 1950-es évektől kezdve gyorsan kapcsolatok, kölcsönhatások, kereskedelmi összeköttetések, valamint az eszmék és emberek áramlási útvonalainak egész sora jött létre. (...) Ezt az új globalizációt helyesen a Szovjetunió és más szocialista államok projektjének kell tekinteni” – még ha nem is egyetlen aktor alakította azt.¹⁹ Sőt, a szocialista világ mint a modern globalizáció fontos alakítója (co-producer) jelenik meg: „[k]ülönösen a szovjet és kelet-európai tervezés tekinthető a huszadik század közepe és vége egyik fő globalizáló erejének: ez vonzónak bizonyult a globális dél függetlenedő államai számára, amelyek az 1950-es évek végén és az 1960-as években saját gazdasági szuverenitásukat akarták kiépíteni.”²⁰ Más újabb, a régió globalizációjával foglalkozó publikációkban szintén megtalálható a kelet-közép-európai globalizáció hasonló interpretációja, s esetenként feltűnik az alternatív globalizáció toposza is.²¹

Nem csupán az államszocialista országok globalizációjának intenzív jellegét tételezi számos tanulmány, hanem a kelet-közép-európai globalizáció sajátos időbeli lefutása mellett érvel a témában újonnan megjelent, mindeddig legátfogóbb kollektív munka. Míg a globalizáció szakirodalmi jórészt egyetért abban, hogy az 1970-es és 1980-as években a globalizáció új, igen erőteljes hulláma indult meg, addig James Mark és Paul Bett szerint Kelet-Európában ennek ellentétét látjuk. Mint írják:

¹⁹ Mark–Kalinovsky–Mahrung: Introduction. In: Mark–Kalinovsky–Mahrung (eds.): *Alternative Globalizations*, 6. Hasonlóan érvel a Szovjetunió globalizációjára vonatkozóan: Sanchez-Sibony: *Red Globalization*, i. m.

²⁰ Mark–Rupprecht: *The Socialist World in Global History*, 81–114.

²¹ Anna Calori – Anne-Kristin Hartmetz – Bence Kocsev – Jan Zofka: *Alternative Globalization? Spaces of Economic Interaction between the “Socialist Camp” and the “Global South”*. In: Calori–Hartmetz–Kocsev–Zofka (eds.): *Between East and South*, 1–31.; James Mark: *The End of Alternative Spaces of Globalization? Transformations from the 1980s to the 2010s*. In: Calori–Hartmetz–Kocsev–Zofka (eds.): *Between East and South*, 217–229. <https://doi.org/10.1515/9783110646030-009>; Katja Castryck-Naumann: *Introduction: Moving from Transnational to Transregional Connections? East-Central Europe in Global Contexts*. In: Katja Castryck-Naumann (ed.): *Transregional Connections in the History of East-Central Europe*. Berlin–Boston: De Gruyter Oldenbourg, 2021. 1–34. <https://doi.org/10.1515/9783110680515-001>. Osterhammel és Petersson szintén a globalizáció „két részre” szakadását azonosítja: Jürgen Osterhammel – Niels P. Petersson: *Globalization: A Short History*. Princeton: Princeton University Press, 2005. 113. <https://doi.org/10.1515/9781400824328>.

„...a hidegháború utolsó évtizedei valójában a régió deglobalizálódását és a globális vezető szerep igényének feladását jelentették.”²² A szerzők úgy vélik, hogy mindenekelőtt a kelet-európai országoknak a harmadik világhoz fűződő viszonyában bekövetkezett változás okozta mindezt. Míg az 1950-es évek közepétől dinamikus növekedésen mentek keresztül ezek a kapcsolatok, s a posztkoloniális világ politikai és kulturális elitjének jelentős része számára reális, megvalósítható törekvésként jelent meg az államszocialista országok alternatív globalizációja, addig az 1970-es és 1980-as évekre ez a politika kifulladt. A visszaesés nem gazdasági téren jelentkezett, hanem – mint James Mark máshol fogalmaz – „az értékeket, amelyek ezeket a kapcsolatokat előmozdították, már nem támasztotta alá egy alternatív modernitásba vetett hit”.²³ Ennek fő oka, hogy a kelet-nyugati feszültség enyhülésével Kelet-Európában „belülről kiüresedtek az alternatív globális víziók”.²⁴ Kevésbé kidolgozott módon más újabb publikációkban is megjelenik az az elképzelés, hogy a kelet-közép-európai államszocialista országok globalizációja a rendszerek utolsó egy vagy két évtizedében veszített dinamikájából.²⁵

2) A 20. század második felének globalizációjára vonatkozó interpretációk középpontjában többnyire a gazdasági és kulturális centrum-országok és a velük kialakított kapcsolatok állnak, más régiók és irányok bemutatása inkább csak kiegészíti ezeket.²⁶ A feldolgozások abból indulnak ki, hogy ebben a periódusban az Egyesült Államok és néhány másik fejlett ország határozta meg a globalizáció folyamatát,

²² James Mark – Paul Betts: Introduction. In: Mark–Betts (eds.): *Socialism Goes Global*, 22.

²³ James Mark: The End of Alternative Spaces of Globalization? Transformations from the 1980s to the 2010s. In: Calori–Hartmetz–Kocsev–Zofka (eds.): *Between East and South*, 217. Hasonló érvelés szűkebben Magyarországra vonatkozóan: James Mark – Péter Apor: Socialism Goes Global: Decolonization and the Making of a New Culture of Internationalism in Socialist Hungary, 1956–1989. *Journal of Modern History*, vol. 87 (2015), no. 4, 852–891. <https://doi.org/10.1086/683608>.

²⁴ Mark–Iacob–Rupprecht–Spaskovska: 1989: *A Global History of Eastern Europe*, 9.

²⁵ Philip E. Muehlenbeck: *Czechoslovakia in Africa, 1945–1968*. Basingstoke – New York: Palgrave MacMillan, 2015.

²⁶ David Held – Anthony McGrew (eds.): *The Global Transformations Reader: An Introduction to the Globalization Debate*. Bristol: Polity, 2002; Jan Aart Scholte: *Globalization: A Critical Introduction*. Houndmills: Palgrave Macmillan, 2005. 101–120. <https://doi.org/10.1007/978-0-230-21207-7>; George Ritzer – Paul Dean: *Globalization: A Basic Text*. Chichester: Wiley, 2015.

s amelybe a világ más régiói főként rajtuk keresztül kapcsolódtak be. Az Egyesült Államok és Nyugat-Európa szerepe – egy idő után Japánnal és más feltörekvő ázsiai országokkal együtt – valóban kiemelkedő a második világháborút követő mintegy négy évtized globalizációjában.²⁷ Az időszak nem ritkán „American Globalism”-ként jelenik meg, több nyugat-európai ország világméretű gazdasági összeköttetéseinek még az amerikaiaknál is dinamikusabb növekedése pedig szintén nagy figyelmet kap.²⁸ Kevés kivétellel ezekből a régiókból származtak a világméretű kapcsolatok gyarapodását segítő új technológiák, például a kommunikáció terén.²⁹ Szintén ezek voltak leginkább aktívak a tőkeexportban, ami segítette az említett technológiák kontinensek közötti diffúzióját.³⁰ Az Egyesült Államok és a nyugat-európai országok gyakran globális hatókörrel rendelkező nemzetközi szervezetek egész rendszerét hozták létre a második világháború után.³¹ Ezek a régiók vonzották a legtöbb külföldi látogatót, mint ahogyan ezek voltak a nemzetközi migráció fő célpontjai is. Végül az Egyesült Államok kiemelkedő hatást gyakorolt a fogyasztói és a populáris kultúra világméretű terjedésére is.³²

²⁷ Jürgen Osterhammel – Niels P. Petersson: *Globalization: A Short History*. Princeton: Princeton University Press, 2005. 107–111.

²⁸ Robbie Robertson: *The Three Waves of Globalization: A History of Developing Global Consciousness*. London – New York: Zen Books, 2004. 171.

²⁹ Scholte: *Globalization*, 101–104.

³⁰ Maurice Obstfeld – Alan M. Taylor: *Globalization and Capital Markets*. In: Michael Bordo – Alan M. Taylor – Jeffrey G. Williamson: *Globalization in Historical Perspective*. Chicago–London: University of Chicago Press, 2003. 141–145. <https://doi.org/10.7208/chicago/9780226065991.001.0001>.

³¹ Madeleine Herren: *Geschichte der internationalen Organisation*. Darmstadt: WBG, 2009. 15–32.; Bob Reinalda: *Routledge History of International Organizations: From 1815 to the Present Day*. London: Routledge, 2009. 347–583. <https://doi.org/10.4324/9780203876572>; lásd még: Akira Iriye: *Global Community: The Role of International Organizations in the Making of the Contemporary World*. Berkeley, CA: University of California Press, 2002. 37–74. <https://doi.org/10.1525/9780520936126>; Sandrine Kott: *Cold War internationalism*. In: Glenda Sluga – Patricia Clavin (eds.): *Internationalisms: A Twentieth-Century History*. Cambridge: Cambridge University Press, 2016. 340–363. <https://doi.org/10.1017/9781107477568>.

³² Victoria de Grazia: *Irresistible Empire: America's Advance Through Twentieth-Century Europe*. Cambridge, Ma. – London: Belknap Press of Harvard University Press, 2005. <https://doi.org/10.4159/9780674031180>.

Ezért a világ különböző országainak és régióinak globalizációjával foglalkozó kutatások mindenekelőtt az Egyesült Államokkal és Nyugat-Európával létrejött összeköttetések intenzitására koncentrálnak. Ez a megközelítés ugyan jelentős leegyszerűsítésekhez vezethet, de a fentiek fényében tagadhatatlan, hogy ebben az időszakban e régiók szerepe kiemelkedő volt a globalizáció előrehaladásában, és így a velük kialakított kapcsolatok vagy azok hiánya is alapvetően meghatározta egy ország vagy országcsoport globalizációjának jellemzőit.

Ezzel szemben az utóbbi években megjelent számos, a kelet-közép-európai, illetve tágabban a kelet-európai államszocialista országok globalizációját vizsgáló kutatás más hangsúlyokat alkalmaz. Kiemelt figyelem irányul a keleti blokk és a harmadik világ közötti kapcsolatokra. Bemutatják ezek sokszínűségét, és – hol közvetlenül, máskor implicit módon – rendkívüli jelentőségük mellett érvelnek. Vagyis a szerzők számára a kelet-közép-európai országok globalizációja mindenekelőtt a harmadik világgal való kapcsolataik bővülésén alapult. Mint James Mark és Paul Betts írják, a szocialista országok e viszony elmélyítésével kívánták „elkerülni a politikai, kulturális és gazdasági marginalizációt a nyugat által dominált világrendszerben”.³³ Amikor ez az elképzelés zátonyra futott, az számukra a globális színtérről való visszavonulást jelentette. Az „alternatív globalizáció” már idézett koncepciója is lényegében azon az elképzelésen alapul, hogy az európai államszocialista országok a posztkoloniális világgal létrehozott kapcsolataikkal képesek voltak ellensúlyozni a nyugati világgal kialakított kapcsolatok hiányait. Hasonló interpretációval más tanulmányokban is találkozunk, amelyek a szocialista globalizáció jelentős előrehaladását a harmadik világgal kialakított kapcsolatrendszer ábrázolásával demonstrálják.³⁴ Ez az értelmezés szintén illeszkedik a hidegháborúról szóló irodalomnak az ezredforduló után kibontakozó irányzatához,

³³ James Mark – Paul Betts: Introduction. In: Mark–Betts (eds.): *Socialism Goes Global*, 10.

³⁴ Johanna Bockman: Socialist Globalization against Capitalist Neocolonialism: The Economic Ideas behind the New International Economic Order. *Humanity*, vol. 6 (2015), no. 1, 109–128. <https://doi.org/10.1353/hum.2015.0010>; Max Trecker: *Red Money for the Global South: East–South Economic Relations in the Cold War*. London – New York: Routledge, 2020. <https://doi.org/10.4324/9780429282683>.

amely szerint a berlini fal felépítésével Európában a hidegháború nyugvópontonra jutott, s az Egyesült Államok és a Szovjetunió terjeszkedési /befolyásszerzési törekvéseiket a globális dél felé irányították.³⁵

3) A történeti és társadalomtudományi szakirodalom főárama úgy tekint a kelet-európai és benne a kelet-közép-európai rendszerváltozásokra – s az ezeket szimbolizáló 1989-es évre –, mint amelyek nem csupán kelet-európai, hanem európai, sőt globális szempontból is fontos történelmi választóvonalat jelentenek. Aligha találunk olyan, Európa jelenkori történetével foglalkozó munkát, amelyben az európai államszocialista rendszerek összeomlása nem számít korszakhatárnak.³⁶ 1989 nem ritkán egyenesen a világtörténelem egyik korszakának – a „rövid 20. századnak” – a végpontjaként jelenik meg.³⁷ Ezzel egybehangzóan Jacques Rupnik azt emeli ki, hogy Kelet-Európa – sőt, maga Európa – utoljára a kommunizmus összeomlásával vált a világtörténelmet számottevően befolyásoló tényezővé.³⁸

A régió globalizációját vizsgáló munkák a legutóbbi időkig szintén kiemelt szerepet tulajdonítottak a rendszerváltozásoknak: az elterjedt vélemény szerint ekkor következett be az áttörés a világ-gazdaságba való újraintegrálódás tekintetében. A demokratizálódó országok maguk mögött hagyták a nem hatékonyan működő, több tekintetben a térség világgazdasági integrációját és így globalizációját akadályozó KGST-t, s nyitottak a világpiac felé. Nem ritkán sokkterápiát alkalmazva, valutáikat gyorsan konvertibilissé tették, külkereskedelmi korlátozásait felszámolták, kedvező jogi és gazdasági környezetet teremtettek a transznacionális vállalatok (TNCs)

³⁵ Erre lásd még: Odd Arne Westad: *The Global Cold War: Third World Interventions and the Making of Our Times*. Cambridge: Cambridge University Press, 2007.

³⁶ Spencer M. Di Scala: *Twentieth Century Europe: Politics, Society, Culture*. Boston: McGraw-Hill, 2004.; Robert O. Paxton – Julie Hessler: *Europe in the Twentieth Century*. Boston: Wadsworth, 2012.

³⁷ Eric Hobsbawm: *The Age of Extremes: The Short Twentieth Century, 1914–1991*. London: Abacus, 1994.

³⁸ Jacques Rupnik (ed.): *1989 as a Political World Event: Democracy, Europe and the New International System in the Age of Globalization*. London – New York: Routledge, 2014. 7–24. <https://doi.org/10.4324/9781315884493>.

és a külföldi működőtőke-befektetések (FDI) számára. Míg korábban a kelet-európai fogyasztók olyan termékekhez is nehezen vagy egyáltalán nem juthattak hozzá, mint a banán vagy a narancs, most számukra is szinte egyik napról a másikra elérhetővé váltak lényegében ugyanazok a termékek és szolgáltatások – a gépkocsiktól a márkás kozmetikumokig –, amelyeket a nyugat-európai vagy az amerikai polgárok elérhettek.³⁹ A határok mindkét irányban megnyíltak a turisták és más látogatók számára, de az információk és a kulturális javak előtt is. Így a globális és különösen az amerikai tömegkultúra termékei nemcsak akadálytalanul eljutottak a régióba, hanem ott több vonatkozásban domináns helyzetbe is kerültek.⁴⁰ Mindazonáltal az átalakulás nem jelentette az új gazdasági intézmények azonnali hatékony működését és a gyors gazdasági felzárkózást az élenjárókhoz, már csak azért sem, mert a transzformációs válság miatt eleve alacsony színtről indult ez a folyamat.⁴¹

A kelet-európai társadalmak átalakulása jelentős figyelmet váltott ki a tudomány részéről: különösen a közgazdaságtan jeleskedett ennek tanulmányozásában. A tranzitológiaként intézményesült kutatási irányzat számára az átalakulás – mint elnevezése is mutatja – az autokrácia és a demokrácia, illetve a központilag irányított gazdaság és a piacgazdaság közötti átmenetként jelent meg. A gyakorlatban azonban a gazdasági átmenetet tanulmányozó kutatók az államszocializmust gyakran exogén tényezőnek

³⁹ Béla Tomka: *Austerities and Aspirations: A Comparative History of Growth, Consumption and Quality of Life in East Central Europe since 1945*. Budapest – New York: Central European University Press, 2020. 286–288. <https://doi.org/10.1515/9789633863527>.

⁴⁰ Béla Tomka: Consumption and Leisure in Twentieth-Century Central and Eastern Europe. In: Włodzimierz Borodziej – Stanislav Holubec – Joachim von Puttkamer (eds.): *The Routledge History Handbook of Central and Eastern Europe in the Twentieth Century, vol. 1: Challenges of Modernity*. London – New York: Routledge, 2020. 385–443. <https://doi.org/10.4324/9780367376062-7>.

⁴¹ János Kornai: Transformational Recession: The Example of Hungary. In: Christopher T. Saunders (ed.): *Eastern Europe in Crisis and the Way Out*. London: Palgrave Macmillan, 1995. 29–77. https://doi.org/10.1007/978-1-349-13642-1_3.

tekintették az 1989 utáni fejlődési pálya szempontjából, s ennek megfelelően kevésbé foglalkoztak azzal.⁴²

A korábban megismert újraértelmezésekkel összefüggésben, de azokon túlmutatóan több a közelmúltban megjelent munkában szintén új megvilágításba került a rendszerváltozások szerepe is a kelet-közép-európai globalizációs folyamatban.⁴³ Az erre vonatkozó talán legkifinomultabb érvelés Besnik Pula nevéhez fűződik, aki úgy véli, hogy már jóval 1989 előtt megindult a kelet-közép-európai országok erőteljes világgazdasági integrációja, amelyet ő (szocialista) protoglobalizációnak nevez: ez azt a korszakot jelenti, amelyben a szocialista ipar és a nyugati ipar integrációja indult meg, s ez túlmutatott az egyszerű árucserén.⁴⁴ Pula szerint a sztálinista iparosítási modell tartalékainak kimerülése, az 1970-es évek világgazdaságának lehetőségei és a szocialista országok reformpolitikája egyaránt közrejátszottak abban, hogy a régió országai az importvezérelt növekedési modell különböző változatait kezdték alkalmazni, melyek erősen rá voltak utalva a nyugati pénzügyi forrásokra és exportpiacokra.⁴⁵

Ekkor a kelet-európai vállalatok és a nyugati cégek kapcsolatai összetettebbé váltak, és – érvel tovább Pula – az egyszerű technológia átadáson és a zöldmezős beruházáson túl bonyolultabb és hosszú távú szervezetközi kapcsolatokká fejlődtek, beleértve a közös vállalatokat, a termelési együttműködést, valamint a közös kutatás-fejlesztést.⁴⁶ Ennek eredményeképpen az 1970-es években nemcsak a szocialista országok és a nyugat közötti kereskedelem bővült, hanem a transznacionális vállalatok egyre inkább részt vettek az új

⁴² Nina Bandelj: The Global Economy as Instituted Process: The Case of Central and Eastern Europe. *American Sociological Review*, 74 (2009), 128–149. <https://doi.org/10.1177/000312240907400107>.

⁴³ 1989 globális jelentőségének óvatos megkérdőjelezésére lásd: George Lawson: Introduction: the 'what', 'when' and 'where' of the global 1989. In: Lawson–Armbruster–Cox. (eds.): *The Global 1989*, 11. <https://doi.org/10.1017/cbo9780511778544.001>. Hasonló interpretációkra például német vonatkozásban lásd: Jennifer L. Allen: Against the 1989–1990 Ending Myth. *Central European History*, vol. 52 (2019), 125–147. <https://doi.org/10.1017/s0008938919000062>; Martin Sabrow: 1990: An Epochal Break in German History? *Bulletin of the German Historical Institute*, vol. 60 (2017), Spring, 31–42.

⁴⁴ Pula: *Globalization under and after Socialism*, 78.

⁴⁵ Pula: *Globalization under and after Socialism*, 4.

⁴⁶ Pula: *Globalization under and after Socialism*, 78–79.

technológiák, termelési technikák és vezetési módszerek bevezetésében is.⁴⁷ Így a térségben a rendszerváltás után kiépülő új – FDI-ösztönözte és exportorientált – gazdasági rendszer eredete Pula szerint a reformszocializmus és a transznacionális vállalatok közötti kapcsolatokban keresendő.

Pula ezzel nem vonja teljesen kétségbe 1989 jelentőségét, de a szokásosnál jóval kisebb szerepet tulajdonít annak a gazdasági változások és a globalizáció előrehaladása tekintetében, mivel hangsúlyozza „a múltbeli szervezeti kapacitások fontosságát a régió globális integrációjában a közvetlen posztoszocialista időszak alatt, melyek az 1970-es évek szocialista protoglobalizációs örökségének közvetlen következményei voltak”.⁴⁸

Ennél is tovább megy James Mark és több munkatársa az 1989 globális jelentőségéről írott munkában, amelyben úgy vélik, hogy a rendszerváltások Kelet-(Közép-)Európa globalizációja tekintetében nem jelentettek fordulópontot, hanem ettől kezdődően csupán a globalizáció jellege változott meg a régióban. Mint írják: „[a] kommunista irányítású államok összeomlása tehát nem jelentette Kelet-Európa belépését a globális gazdaságba. 1989-et úgy kell felfogni, mint az úgynevezett »interdependens« világgazdaságba való bekapcsolódás csúcspontját, amelyet a kommunista elitnek maguk is szorgalmaztak. Ez egyúttal választás is volt arra vonatkozóan, hogy milyen formában valósuljon meg ez a globalizáció.”⁴⁹ A harmadik világ ismét kulcsszerepet kap az érvelésben: a rendszerváltásokkal szorosabbá vált Kelet-Európának a Nyugathoz fűződő viszonya, de a harmadik világgal kialakított kapcsolatok véget értek, vagy nagyon visszaestek. Ily módon – folytatják – 1989 egy „deglobalizációs pillanat” (de-globalising moment) volt Kelet-Európa számára.⁵⁰ Ugyanezen szerzők egy része másutt is megerősíti: a rendszerváltások

⁴⁷ Pula: *Globalization under and after Socialism*, 82–83. A hidegháború idején a SZU és Nyugat-Európa közötti dinamikus kereskedelmi és pénzügyi kapcsolatok mellett érvel: Sanchez-Sibony: *Red globalization*, i. m. Nyugat-Európa Szovjetunió számára való alapvető fontossága mellett érvel: Jonathan Haslam: *Russia's Cold War. From the October Revolution to the Fall of the Wall*. New Haven: Yale University Press, 2011.

⁴⁸ Pula: *Globalization under and after Socialism*, 114.

⁴⁹ Mark–Iacob–Rupprecht–Spaskovska: *1989: A Global History of Eastern Europe*, 30.

⁵⁰ Mark–Iacob–Rupprecht–Spaskovska: *1989: A Global History of Eastern Europe*, 30.

jelentősége nem az volt, hogy lehetővé tették a globalizációt a régióban, hanem „az államszocializmus bukása 1989–1991-ben inkább az a pillanat volt, amikor kiválasztották a globalizáció további módját”.⁵¹

Mindez egy új és fontos vonatkozásban kérdőjelezi meg a kelet-közép-európai rendszerváltozások jelentőségét.⁵² Már eddig is megfogalmazódtak kétségek azzal kapcsolatban, hogy a rendszerváltozások idején széles körben elfogadott célok – mint a jogállam megteremtése – mennyiben valósultak meg Kelet-Közép-Európa egyes részein, például Magyarországon. Eddig azonban nem merült fel, hogy a rendszerváltozások ezen országok globalizációjának előrehaladása tekintetében sem hoztak alapvető fordulatot és 1989 egyenesen „deglobalizációs pillanatként” értelmezhető.

Mint láttuk, az újabb kutatások több tekintetben alapos revízió alá veszik a kelet-európai államszocialista országok globalizációjáról kialakított hagyományos elképzeléseket. Eszerint Kelet-Európa jóval globalizáltabb volt a második világháború utáni mintegy négy évtizedben, mint azt korábban vélték. A globalizáció szerkezete és min-tái is sajátosan alakultak: a harmadik világ kiemelkedő jelentőségre tett szert az államszocialista országok globális kapcsolataiban. Szintén új szerepet kap 1989 a régió globalizációjában: az itt tárgyalt kötetek szerzőinek egy része explicit módon megkérdőjelezi azt, hogy a rendszerváltozások felgyorsították a régió globalizációját, mivel úgy vélik, hogy ehelyett a kelet-európai globalizáció jellege változott meg; mások inkább közvetett módon vonják kétségbe a rendszerváltozások jelentőségét azáltal, hogy az 1989 előtti és utáni globális kapcsolatok közötti kontinuitásra helyezik a hangsúlyt.

Fontos körülmény, hogy – mint azt jeleztük – nem elszigetelt új értelmezésekről van szó, mivel a témáról az utóbbi években megjelent legtöbb publikáció ebbe az irányba mutat, még ha a hangsúlyaik el is

⁵¹ Mark–Betts: Introduction, 24.

⁵² További hasonló, de kevésbé markáns tézist megfogalmazó példára lásd: Cristian Nae: A Porous Iron Curtain: Artistic Contacts and Exchanges across the Eastern European bloc during the Cold War (1960–1980). In: Ann Albritton – Gwen Farrelly (eds.): *Art History in a Global Context: Methods, Themes, and Approaches*. Hoboken NJ.: John Wiley & Sons, 2020. 13–26.

térnek. Így nem túlzás azt állítani, hogy új történeti kánon van kialakulóban Kelet-Európa második világháború utáni globalizációjának jellegéről.

Az új kutatások eredményeinek sorában első helyen kell említeni, hogy minden eddigénél sokoldalúbban mutatják be az államszocialista országok globális elkötelezettségét és ennek időbeli változását. Részletesen ábrázolják Kelet-Európának a globális déllel kialakított kapcsolatait, mely sokáig viszonylag kevésbé frekvenciált kutatási területnek számított. Teszik ezt olyan módon, hogy a kölcsönös hatásokkal is foglalkoznak, s így Kelet-Európa és a posztkoloniális világ nem csupán passzív szereplője a globalizációnak, hanem annak alakítójaként is megjelenik.

Így tehát a bemutatott munkák több vonatkozásban a kelet-európai államszocializmus globalizációjának történetére vonatkozó korábbi, gyakran egyoldalú interpretációk sikeres korrekciójának tekinthetők. Ugyanakkor az így elének tárt értelmezések maguk sem mentesek az egyoldalúságtól. Ez mindhárom olyan területen jelentkezik, ahol alapvetően megkérdőjelezzük az eddigi kutatási eredményeket: egyaránt megfigyelhető a kelet-európai régió globalizációjának dinamikája, annak szerkezete, továbbá a rendszerváltozásoknak a kelet-európai globalizációban betöltött szerepe tekintetében.

Bár az új értelmezések markáns üzeneteket hordoznak a kelet-európai államszocialista országok globalizációjának mértékéről és dinamikájáról, az általuk választott megközelítés csak részlegesen alkalmas ezek vizsgálatára, s így több esetben túlinterpretálják eredményeiket. Egyrészt vállaltan Kelet-Európa és a harmadik világ közötti viszonyra koncentrálnak, ami azonban nyilvánvalóan csak egyetlen összetevőjét jelentette a kelet-európai országok globalizációjának. Másrészt mindenekelőtt a politikai és a kulturális kapcsolatokat tanulmányozzák, ami – mint jeleztük – számos tekintetben hiánypótlásnak számít, de önmagában ugyanúgy nem elegendő általános érvényű következtetések megfogalmazására, mint a gazdasági globalizáció vizsgálata. Ezért nincs kellően alátámasztva az az elképzelés, hogy a kelet-európai országok globalizációja intenzívebb volt az eddig feltételezettnél: a globalizáció mértéke ugyanis olyan empirikus probléma, amelynek tisztázásához nem elegendő kiválasztott aspektusok vizsgálata és anekdotikus bizonyítékok sora,

hanem a globalizáció minden fontos dimenziójának vizsgálata szükséges. A revízióra törekvő munkák azt a tézist sem tudják megfelelően igazolni, hogy a rendszerváltozás előtti egy vagy két évtizedben csökkent a régió globalizációs foka. Ha el is fogadjuk azt, hogy a kelet-európai államszocialista országoknak a harmadik világgal kialakított politikai és kulturális kapcsolatai mérséklődtek ebben az időszakban, ez keveset árul el a globalizáció más területein és a világ más részeivel megvalósuló kapcsolatok intenzitásának alakulásáról.

Hasonló okok miatt nem sikerül bizonyítani azt sem, hogy a keleti blokk harmadik világgal létrejött kapcsolatai megfelelően pótolták-e a más relációban hiányzó kötelékeket, s az így kialakult viszonyrendszer egyenesen alternatív globalizációnak tekinthető-e. Bár az államszocialista országok és a fejlődő világ közötti összeköttetések gazdag leírását találjuk meg e munkákban, az érvelés leginkább a politika és a kultúra egyes területeire – különösen a politikai vezetők elképzeléseire és találkozásaira, a magaskultúra képviselőinek gondolataira és érintkezésére – vonatkozik.

Végül különösen problematikusnak tűnik 1989 jelentőségének, fordulópont-jellegének megkérdőjelezése a kelet-európai globalizáció folyamata során. Ez az interpretáció véleményünk szerint nehezen támasztható alá átfogó empirikus bizonyítékkal. Számos vizsgálat szerint 1989 után a kelet-közép-európai országok egyenesen a világ leggyorsabban globalizálódó országai közé kerültek. Ezt támasztják alá a legtekintélyesebb globalizációs indexek – mint a KOF index vagy az MGI – is, amelyek az ezredforduló utáni időszakban már a régió országainak igen magas globalizációs szintjét tükrözték.⁵³

A megismert revizionista interpretációk bemutatják a kelet-közép-európai – illetve tágabban a kelet-közép-európai – államszocialista országok globalizációjának eddig kevésbé kutatott területeit és relációit, gyakran megkérdőjelezve a hidegháború idejéből származó kategóriákat és narratívákat. Ezáltal döntően hozzájárulnak

⁵³ Savina Gygli – Florian Haelg – Niklas Potrafke – Jan-Egbert Sturm: *The KOF Globalisation Index – Revisited*. *Review of International Organizations*, vol. 14 (2019), no. 3, 543–574. <https://doi.org/10.1007/s11558-019-09344-2>; a Maastricht Globalization Indexre (MGI) lásd: Pim Martens – M. Raza: *An Updated Maastricht Globalisation Index*. Working Paper 08020. Maastricht: ICIS, 2008.; hasonló eredmény: Steven A. Altman – Caroline R. Bastian: *DHL Global Connectedness Index 2020: The State of Globalization in a Distancing World*. Bonn: Deutsche Post DHL Group, 2020. 98.

ahhoz, hogy a kelet-európai államszocialista időszak globalizációja immár több tekintetben jobban kutatott területnek számít, mint a régió 1989 utáni globalizációja. Emellett koncepcionális-elméleti kérdésekhez is hozzászólnak – mint például a globalizáció determinánsainak és a globalizáció periodizációjának a problematikája vagy az alternatív globalizációk lehetősége. Ezek esetében nem mindig adnak meggyőző válaszokat, mint ahogyan több esetben túlinterpretálják eredményeiket: e sorba tartozik a kelet-európai államszocialista rendszerek globalizációs szintje és dinamikája, a harmadik világgal kialakított kapcsolataik globális jelentősége, továbbá 1989 globalizációs szerepe. Mindazonáltal segítségükkel pontosabban kirajzolódik számunkra az, hogy a kelet-európai államszocialista országok globalizációtörténetének kutatására milyen fontos jövőbeli feladatok várnak. Ezek közé tartozik a globalizáció szélesebb értelemben vett hatásainak vizsgálata ezekben a társadalmakban, amely túllép a kapcsolódó diskurzusok és a politikai elképzelések tanulmányozásán.